Jan Darpö
Professor emeritus i miljörätt
Juridiska fakulteten/Uppsala Universitet
Box 512, 751 20 UPPSALA
Tel. 0739 137824
E-postl: jan.darpo@jur.uu.se
På webben: www.jandarpo.se
****

Mikael Schultz
Biolog och f.d. tekniskt råd vid MÖD
5:e Villagatan 18, 653 41 Karlstad
Tel. +46702433443
E-post: Mikael.schultz42@gmail.com

2025-12-16

TIO FÅGLAR I SKOGEN?

Analys av EU-domstolens avgörande i C-784/23 *Voore Mets* (2025)

Innehållsförteckning

1. Inledning *2*
2. EU-domstolens avgörande *2*
Frågorna till EUD 2
Svaret på första frågan 2
Svaret på andra och tredje frågan 3
Inget svar på frågorna 4-7 4
3. Svenskt skogsbruk och ”frivillighet under ansvar” *4*
4. Slutsatser av domen *5*
Den juridiska analysen 5
Slutavverkning, gallring och andra skogsbruksåtgärder 5
Förbuden och populationspåverkan 6
Avsiktskriteriet 6
Lite vid sidan av 7
5. Skogsbruk och fågelskydd *9*
Hur kan kraven på fågelskydd omsättas i praktiken? 9
Fåglar berörda av avverkningar i häckningstid 9
Voore Metz och fåglarna 10
Naturvårdsverkets och Skogsstyrelsens gemensamma tolkning av Voore Mets 11
Krav på skogsbruksåtgärder 12
När är det häckningstid? 13
6. Slutord *13*

EU-domstolens avgörande i målet C-784/23 *Voore Mets* gäller skogsbruk och förbudet enligt fågeldirektivet mot att döda exemplar, skada bon eller ägg, eller störa arterna. I det aktuella fallet under häckningsperioden för ganska ordinära fåglar. I denna analys av domen undersöker JP Infonets experter Jan Darpö, professor emeritus i miljörätt vid Uppsala universitet och Mikael Schultz, biolog och före detta tekniskt råd vid Mark- och miljööverdomstolen vad avgörandet betyder för de krav som ställs på skogsbruket i Sverige, liksom på hur tillsynssystemet fungerar. Slutsatsen är att domen, tillsammans med "det svenska" målet C-473/19 och C-474/19 *Skydda skogen* (2021), gör att det behöver ställas betydligt strängare krav för att avverka under fåglarnas häckningsperioder – om det överhuvudtaget ska vara möjligt.

1. Inledning

I början av augusti kom ett viktigt avgörande från EU-domstolen (EUD) i ett mål som gällde skogsbruksåtgärder och fågelskydd i Estland (C-784/23 *Voore Mets*). Det började med att en miljömyndighet meddelade förbud mot att två företag – OÜ Voore Mets och AS Lemeks Põlva – genomförde slutavverkning respektive gallring mellan den 17 maj till 31 juli i ett område som var rikt på typiska fågelarter som sångare, trastar, finkar och en och annan hackspett. Företagen överklagade ändå upp till Riigikohus, det vill säga den estniska högsta domstolen. Domstolen ansåg att målet väckte frågor kring förståelsen av EU:s fågeldirektiv (2009/147) och begärde därför förhandsavgörande av EUD.

2. EU-domstolens avgörande

2.1 Frågorna till EUD

Riigikohus ställde sju frågor, men de flyter delvis ihop. Till att börja med (fråga 1) undrade man om artiklarna 5 a), b) och d) i direktivet ska tolkas som så att när en åtgärd utförs utan avsikt att döda eller störa fåglar eller skada deras bon och ägg, ska förbuden tillämpas endast i den mån som det är nödvändigt för att bibehålla eller upprätthålla populationen av arten vid den nivå som föreskrivs i artikel 2, det vill säga vad som med beaktande av ekonomiska krav och rekreationsbehov behövs för att möta ekologiska, vetenskapliga och kulturella behov. Den andra och den tredje frågan avsåg om de här bestämmelserna ska tolkas så att slutavverkning eller gallring är förbjuden under fåglarnas häcknings- och uppfödningsperiod om det finns cirka tio häckande fågelpar inom området, även om dessa arter är ordinära och har gynnsam bevarandestatus. Slutligen avsåg frågorna fyra till sju om det är möjligt att göra undantag från förbuden i artikel 5 med hänvisning till artikel 9.1 a) tredje strecksatsen i direktivet för att förhindra allvarlig skada på skogen som egendom och, om så inte var fallet, om en sådan tillämpning – det vill säga ett förbud under häckningsperiod – är förenlig med näringsfriheten och egendomsskyddet enligt artiklarna 16 och 17 i Europeiska unionens stadga om de grundläggande rättigheterna (EU:s rättighetsstadga).

2.2 Svaret på första frågan

Till att börja med upprepar EUD sitt ställningstagande från avgörandet i Skydda skogen (C-473/19 och C-474/19), det vill säga att medlemsstaterna är skyldiga att inrätta ett generellt skyddssystem som omfattar alla fågelarter som naturligt förekommer inom medlemsstaternas europeiska territorium. Här markerar domstolen alltså återigen mot den uppfattning som generaladvokat Juliane Kokott torgfört i sina yttranden i båda dessa mål, nämligen att skyddet mot

handlingar som medför ett ”indirekt” dödande eller skadande enbart skulle omfatta särskilt skyddsvärda fåglar (hotade eller med vikande populationstrend). Här kan observeras att Estland, Sverige och Finland hade yttrat sig i målet, de två senare till stöd för Kokotts uppfattning. Men som sagt, EUD vidhåller sin uppfattning om att förbuden i artikel 5 gäller alla fågelarter oavsett skyddsstatus. Här pekar domstolen på ordalydelsen i bestämmelsen, det sammanhang som den ingår i samt direktivets föremål och syfte.

När det sedan gäller avsiktlighetskriteriet pekar domstolen på att ett sådant också förekommer i artikel 12 i art- och habitatdirektivet (92/43) och det allmängiltiga uttalandet att förståelsen av begrepp som används i rättsakter på samma område måste vara enhetlig och konsekvent. Med tanke på de likalydande formuleringarna av förbudsbestämmelserna i de två naturvårdsdirektiven och deras plats i lagstiftningen måste de anses ha samma betydelse. Sedan pekar EUD på att avsiktskriteriet i artikel 12 inte bara omfattar åtgärder som utförs i avsikt att döda/skada – som jakt eller boplundring – utan även när man godtar risken att åtgärden kommer att medföra en sådan effekt, så kallad ”indirekt avsikt”. Här hänvisar man till avgörandena C-103/00 *Caretta caretta* (2002) och C-221/04 *Alto Sil* (2006). En sådan slutsats förstärks också av det faktum att denna rättspraxis var känd när 1979 års fågeldirektiv konsoliderades 2009 och lagstiftaren då inte reagerade.

Första frågan avsåg vidare om en sådan tillämpning när det gällde skogsbruk – som onekligen är en verksamhet som inte har som avsikt att döda eller skada arter – enbart gäller i de fall som ett förbud är nödvändigt för att en viss fågelpopulation ska kunna bibehållas eller återupprättas. Här pekar domstolen på ordalydelsen i artikel 5 i fågeldirektivet där enbart störningspunkten d) har en sådant kriterium, nämligen att störningar är förbjudna ”i den mån de har en betydande inverkan på målet att bibehålla populationen av nämnda fågelarter på en tillfredsställande nivå, eller att återupprätta populationen till en sådan nivå” (p. 51 i domen). För punkterna a) och b) i bestämmelsen finns inte en sådan skrivning, varför det är irrelevant att göra en bedömning av populationspåverkan när det gäller att döda fåglar eller skada bon eller ägg. Det blir istället aktuellt när det gäller att bedöma om undantag från förbuden kan meddelas med stöd av artikel 9 i fågeldirektivet. Då först ska den ansvariga myndigheten kontrollera åtgärdens påverkan på populationsnivån för de berörda fågelarterna, och om åtgärden är nödvändig eller om det finns alternativ som gör det möjligt att uppnå det mål som har åberopats till stöd för undantaget. Även här hänvisade EUD till domen i målet om *Skydda skogen.*

2.3 Svaret på andra och tredje frågan

Den andra och tredje frågan gällde om slutavverkning eller gallring är förbjuden under fåglarnas häcknings- och uppfödningsperiod om det utifrån vetenskapliga uppgifter och observationer kunde konstateras att det förekommer omkring tio häckande par fåglar per hektar i området, oavsett om arternas bevarandestatus var gynnsam eller inte.

Till att börja med är svaret från EUD jakande, det vill säga att om man avverkar eller gallrar i ett sådant område under häckningsperioden för fåglarna med kännedom om dessa förhållanden anses man ha godtagit risken för en sådan effekt. Sådana åtgärder omfattas alltså ”under alla omständigheter av förbuden” i artikel 5 a), b) och d), det senare dock enbart om avverkningen eller gallringen medför betydande inverkan på populationen (p. 60 i domen). Sedan gör EUD ett viktigt uttalande (p. 61, vår kursivering):

> För det tredje framstår det, i enlighet med försiktighetsprincipen i artikel 191.2 FEUF, inte vara omotiverat att grunda konstaterandet angående förekomsten av ett visst antal

häckande fågelpar per hektar på *vetenskapliga uppgifter och observationer* av olika fåglar, och i synnerhet, såsom i förevarande fall, *på skogens typ och ålder* samt på det förhållandet att *ett antal exemplar identifierats vid en kontroll* på de berörda skiftena.

2.4 Inget svar på frågorna 4-7

Den fjärde till sjunde frågan avsåg förutsättningarna för att tillämpa undantaget från förbuden med hänvisning till att det annars kunde uppstå allvarlig skada på skogen som egendom och hur ett förbud ställer sig i förhållande till kravet på näringslivsfrihet och skyddet av egendom enligt EU:s rättighetsstadga. Här hänvisar domstolen till att någon ansökan om undantag inte har gjorts till den estniska miljömyndigheten, varför frågorna ansågs hypotetiska. Därmed anser domstolen sig förhindrad att svara på frågorna.

3. Svenskt skogsbruk och ”frivillighet under ansvar”

Regleringen av svenskt skogsbruk har i alla år präglats av devisen ”frihet under ansvar”. EU:s artskyddsregler tillämpades i stort sett inte alls i skogsbruket före 2016. Därefter har mycket hänt, beroende på dels en ökad medvetenhet om EU-rättens betydelse, dels att tillsynssystemet öppnats genom att miljöorganisationerna getts rätt att överklaga Skogsstyrelsens beslut och andra slags ställningstaganden, inbegripet myndighetens passivitet i naturvårdsfrågor (så kallade 0-beslut). Idag finns en omfattande rättspraxis med hundratals avgöranden kring tillämpningen av dessa regler, såväl från EUD som våra nationella domstolar (främst mark- och miljödomstolarna samt Mark- och miljööverdomstolen (MÖD). De allra flesta av avgörandena i mark- och miljödomstolarna har gällt 0-beslut, det vill säga överklaganden i ärenden som avslutats utan åtgärd efter automatgranskning hos Skogsstyrelsen. Det finns givetvis även rättsfall där myndigheten har tagit beslut enligt skogsvårdslagen (1979:429, SVL) eller 12 kap. 6 § miljöbalken (1998:808, MB) om samråd, men de är betydligt färre.

Under senare år har det gjorts en mängd studier om skogsbruk och naturvård, vilka samtliga pekar åt ett och samma håll. Av Skogsstyrelsens egna utvärderingar framgår att miljömålet Levande skogar är långt ifrån att nås (Skogsstyrelsen, *Uppföljning av miljömålen i skogen: insatserna räcker inte till,* 2025-03-31, hämtat 2025-12-03). När det gäller regleringen av skogsbruket har bland annat studier inom forskningsprojektet PROSPEC illustrerat flera brister i det skogliga tillsynssystemet (Naturvårdsverket, Artskydd och beslutsprocesser, 2021-10-07). Det blir särskilt tydligt när man jämför med de krav som ställs i EU-rätten på tillämpningen och kontrollen av artskyddsbestämmelserna i naturvårdsdirektivet. Till att börja med krävs en rättslig ram som säkerställer korrekt verkställande från tillsynsmyndigheterna vid bristande efterlevnad (Kommissionens tillkännagivande: Vägledning om strikt skydd för djurarter av gemenskapsintresse enligt habitatdirektivet. Bryssel den 12.10.2021, C(2021) 7301 final, avsnitt 2.2.4 (sid. 18)). Dessutom uttalade EUD i Skydda skogen att medlemsstaterna måste ha ett rättsligt system som gör det möjligt att granska om skogsbruket grundas på en förebyggande strategi som säkrar att artskyddet kan upprätthållas (C-473/19 *Skydda Skogen* (2019), p. 79.) Om vi till detta lägger MÖDs instruktion om att Skogsstyrelsen har en skyldighet att bedöma om en skogsbruksåtgärd kan medföra otillåten skada på en fridlyst art och att vid behov förelägga om försiktighetsåtgärder eller förbud (MÖD 2023-08-18; M 9596-22 *Getingstabodum* – får vi en mall för bedömningen.

Om man jämför regleringen av det svenska skogsbruket med den mallen blir det tydligt att det brister. Till att börja med har vi inte något bindande system som säkerställer att det EU-rättsliga skyddet av arter och deras biotoper upprätthålls. Straffreglerna i SVL och MB täcker bara anmälningsplikterna och att meddelade förelägganden följs. Antalet sådana förelägganden har ökat genom åren och ligger i snitt under de tre senaste åren på 6-700 vardera under SVL och

MB, men det är fortfarande en rännil jämfört med alla de avverknings- och samrådsanmälningar som görs årligen. Skogsstyrelsen hävdar visserligen att föreskrifterna under SVL är ”bindande”, men det gäller bara för myndigheten själv. För markägare och skogsbrukare är det emellertid fritt fram att bryta mot dessa utan att riskera att drabbas av någon förvaltningsrättslig eller straffrättslig sanktion. Informationen om skogliga naturvärden är också undermålig. Här har tendensen varit den rakt motsatta under många år; några systematiska inventeringar av naturvärden har inte skett sedan 2006 och registrerade nyckelbiotoper gallrades från automatgranskningssystemet fram till 2024, då HFD satte stopp för det (HFD 2024 ref. 1). I många fall kan visserligen en erfaren skogskonsulent preliminärt bedöma skogliga naturvärden när det databaserade granskningssystemet (”automatgranskning”) flaggar för sådana, men kriterierna är numera sådana att det sker ytterst sällan. Dessutom saknas såväl personella som ekonomiska resurser till en sådan effektiv förprövning av de 65 000 avverkningsanmälningar och de tusentals separata samrådsanmälningar som görs årligen. I vissa situationer saknas också viljan hos Skogsstyrelsen att förbättra systemet, till exempel när det gäller att markera att en domstol har meddelat avverkningsförbud i ett område vid tidigare handläggning (Se Darpö, J: *Koll på arterna i skogen. Om Skogsstyrelsens granskningssystem för skogsbruksåtgärder*. InfoTorg Juridik-Rättsbanken, 2025-04-10).

4. Slutsatser av domen

4.1 Den juridiska analysen

Det här är nu andra gången gillt när det gäller frågan om förbuden mot att döda eller skada eller störa i fågeldirektivet med avseende på verksamheter där en sådan effekt inte är avsedd (indirekt avsikt) enbart gäller för särskilt skyddsvärda fåglar eller för alla fåglar. Två gånger om har den förra förståelsen förespråkats av generaladvokaten – som är ytterst erfaren och meriterad inom EU-domstolen – och båda gångerna har domstolen gått emot henne. Man kan givetvis ha synpunkter på den strikta tolkningen i enlighet med ordalydelsen i artikel 5, men nu har domstolen satt ned foten. Själva domen är heller inte så svår att förstå då resonemanget är tydligt. Vad den kommer att innebära i den praktiska tillämpningen i de areella näringarna är däremot betydligt mera komplicerat att sia om. Vi tror att det är viktigt att man skiljer dessa två frågor åt. Medan en sedvanlig EU-rättslig metod ger svar på den första delen, behövs en betydligt större förståelse för skogsbrukets metoder och naturvårdsbiologi för att komma vidare med den andra. Våra kommentarer bör inte ses som något annat än en början till en sådan diskussion.

4.2 Slutavverkning, gallring och andra skogsbruksåtgärder

Till att börja med bör man observera att domen gäller slutavverkning – eller ”kalhuggning” som det står i den svenska översättningen – och gallring. Utan att gå in på om definitionerna av dessa skogsbruksåtgärder i den estniska lagen överensstämmer med de svenska motsvarigheterna i SVL bör man kunna sluta sig till att avgörandet får betydelse på alla slags skogsbruksåtgärder som kan påverka fåglar och deras levnadsmiljöer. Redan här uppstår problem med den svenska regleringen, då anmälningsplikten enligt 14 § SVL enbart gäller för slutavverkningar över 0,5 hektar. Till det kommer den allmänna samrådsplikten enligt 12:6 MB för sådana åtgärder som kan ”väsentligt ändra naturmiljön” i ett skogsområde, vilket omfattar skogsbruksåtgärder som kan påverka skyddsvärda fågelarter. I det senare fallet ligger alltså anmälningsplikten på en viss effekt i naturen, vilket medför att bestämmelsen blir verkningslös om markägaren eller avverkningsföretaget inte känner till vad som finns i trakten. Förvaltningsrättsliga sanktioner saknas och vore dessutom verkningslösa då det åtgärdade området

knappast går att återställa. Återstår den straffrättsliga möjligheten att visa att markägaren kände till de biologiska värdena på platsen, men något sådant fall har inte drivits av tillsynsmyndigheten under de drygt 40 år som bestämmelsen funnits.

4.3 Förbuden och populationspåverkan

EUD är alltså tydlig med att förbuden i artikel 5 i fågeldirektivet omfattar alla fåglar. Här kunde domstolen hänvisa till både C- 441/17 *Białowieża* (2018) och *Skydda skogen*. Domstolen pekar på ordalydelsen i artikel 5 vid slutsatsen att det enbart är vid störning enligt punkten d) som hänsyn kan tas till populationspåverkan. Här finns ju en kvalifikationströskel som säger att förbudet endast gäller ”i den mån dessa störningar inte saknar betydelse för att uppnå syftet med detta direktiv”. När det alltså gäller förbudet mot att döda fåglar och skada bon eller ägg är en populationsbedömning irrelevant i första skedet. Den blir aktuell först i samband med dispensprövning enligt artikel 9. Det här får direkt betydelse för svenskt skogsbruk då en populationsbedömning hittills har ansetts gälla i samtliga dessa fall, vilket inneburit att samtliga förbud i artikeln enbart tillämpats för särskilt skyddsvärda – eller ”prioriterade” – fågelarter. Det är fråga om fåglar som är hotade på nationell och regional nivå (till exempel rödlistade fåglar), arter i EU:s fågeldirektivs bilaga 1 och arter med små populationer eller minskande antal. Exempel är rovfåglar som havsörn och kungsörn, skogshöns som tjäder och järpe, samt vissa hackspettar som spillkråka och mindre hackspett (Se Skogsstyrelsen, *Gemensamma riktlinjer för handläggning av artskyddsärenden i skogsbruket*.(dnr 2024/2028) och Naturvårdsverket (dnr Nv-04620-24), version 2.1. 2024-06-20). Den här praxisen måste nu alltså ändras, vilket också Skogsstyrelsen och Naturvårdsverket skriver i sin kommentar till domen i *Voore Mets (Naturvårdsverkets och Skogsstyrelsens gemensamma tolkning av EU-domstolens dom den 1 augusti 2025 i mål C-784/23 angående fåglars fridlysning och skogsavverkningar under häckningstid*HYPERLINK "https://www.skogsstyrelsen.se/globalassets/nyheter/naturvardsverkets-och-skogsstyrelsens-gemensamma-tolkning-av-eu-domstolens-dom-den-1-augusti-2025-i-mal-c-78423.pdf" . NV/SKS 2025-10-06 (dnr NV-25-042775 resp. SKS dnr 2025/2681), sid. 3).

4.4 Avsiktskriteriet

Det är inte överraskande att EU-domstolen återigen slår fast att uttrycket ”avsiktligt” inbegriper att man godtar risken för ett dödande eller störande av fåglar eller att bon skadas. En sådan slutsats har legat i korten alltsedan de tidiga avgörandena om Tyskland och Storbritannien och implementeringen av det EU-rättsliga artskyddet (mål 412/85 *Kommissionen mot Tyskland* (1987) respektive C-6/04 *Kommissionen mot UK* (2005)). I *Voore Mets* tar EUD avstamp i senare avgörandena om skogsbruk (*Białowieża* och *Skydda skogen*) och det faktum att lagstiftaren inte reagerade på ordalydelsen vid kodifieringen av fågeldirektivet 2009. Dessutom upprepar och utvecklar man uttalandet från C-217/19 *Vårjakt på ejder* (2020), nämligen att de två naturvårdsdirektivet ska tolkas i harmoni.

Domstolens svar gäller emellertid bara under de förutsättningar som angavs i frågan från Riigikohus, nämligen om det skulle anses som avsiktligt dödande om slutavverkning och gallring sker under häcknings- eller uppfödningsperiod i ett område där det finns cirka tio häckande fågelpar av ganska ordinära arter. Här gör domstolen det bekvämt för sig och svarar bara jakande utan att utveckla resonemanget. Någon tydlig slutsats om något slags toleranströskel går alltså inte att dra ur detta, men vi menar att konstruktionen med en absolut förbudsregel och uttalandet i punkt 60 i domen om att skogsbruksåtgärderna ”under alla omständigheter”

omfattas av förbuden talar emot något sådant. Även Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen menar att antalet tio häckande par inte kan ses som en toleranströskel. Det är vidare nu klart att en populationsbedömning enbart kan göras vid befarade störningar enligt artikel 5 d.

När det sedan gäller frågan om och när förbuden slår till, vill vi först peka på det ovan citerade uttalandet i punkt 61 i domen, där domstolen uttalar att den ansvariga myndigheten kan grunda ett konstaterande av förekomsten av häckande fåglar på vetenskapliga uppgifter och observationer av olika fåglar. Härvid bör man med tillämpning av försiktighetsprincipen kunna utgå från information om skogens typ och ålder samt det förhållandet att ett antal exemplar har identifierats vid en kontroll på de berörda skiftena. Vi uppfattar dessa kriterier som alternativa, det vill säga att myndigheten kan utgå från kända förhållanden om skogens kvaliteter eller från gjorda observationer om förekommande arter i området. Att uppfatta dem som kumulativa skulle kunna utgöra incitament för markägaren att dölja information om artförekomster, vilket inte vore förenligt med försiktighetsprincipen.

I fråga om förbudens tidsmässiga avgränsning bör noteras att häckningsperioder givetvis är känsliga när det gäller döda/störa, men att skyddet av bon gäller året om. I den här delen kan det vara intressant att hänvisa till Naturvårdsverkets och Skogsstyrelsens gemensamma tolkning av *Voore Mets*. På sid. 4 säger man:

> Under fåglars häcknings- och uppfödningsperiod går det att minska risken för att förbuden överträds. Detta exempelvis genom att ta hänsyn till kända fågelhäckningar, lämna boträd och hålträd och ta hänsyn till hänsynskrävande biotoper. Särskild hänsyn bör även tas till andra viktiga häckningsmiljöer. För att identifiera lämplig hänsyn kan man ta stöd i artvisa vägledningar för fåglar. Att undvika avverkningsåtgärder under fåglars häcknings- och uppfödningsperiod är i sig också en förebyggande åtgärd.

Vidare trycker myndigheterna på att markägaren bör följa förebyggande strategier och vidta tillräckliga försiktighetsåtgärder så att kvarvarande påverkan inte medför att förbuden slår till. Att helt undvika avverkningsåtgärder under fåglars häcknings- och uppfödningsperiod kan också vara en förebyggande åtgärd.

Som inledande kommentar till frågan om när förbuden i artikel 5 i fågeldirektivet slår till vill vi peka på att det idag förekommer avverkningar under häckningstid i det industriella skogsbruket i både Sverige och Finland, om än i lite olika utsträckning. Enligt uppgift från finska kollegor varierar praxis i olika delar av landet och i till exempel Helsingsforstrakten förekommer de sällan. I Sverige finns inte någon allmän sådan begränsning, däremot är det ganska vanligt med avverkningsförbud under häckningsperiod som meddelas av hänsyn till skyddsvärda fåglar som kungsörn eller tjäder. Utgångspunkten för det industriella skogsbruket i båda länder är emellertid att industrin behöver virke året runt och att dyra skogsbruksmaskiner måste gå i skift året runt. Detta får utgöra utgångspunkten för den diskussion som förs nedan i avsnitt 5 om förbudens avgränsning i tiden i förhållande till Skogsstyrelsens hittillsvarande praxis.

4.5 Lite vid sidan av

Vi avslutar den här delen av artikeln med ett par allmänna frågor som berörs i domen. Den första gäller hur olika uttryck i fågeldirektivet har översatts och den andra om EU-rättens förhållande till egendomsskyddet i EKMR.

I punkt 51 i den svenska översättningen av domen säger EUD att störningar enligt artikel 5 d i fågeldirektivet ska förbjudas ”i den mån de har en betydande inverkan på målet att bibehålla

populationen av nämnda fågelarter på en tillfredsställande nivå, eller att återställa populationen till en sådan nivå". Uttalandet illustrerar att störningsbegreppet är autonomt, det vill säga gemensamt för alla medlemsstater oavsett vilken språkversion man bekänner sig till. I domen, som ju är på estniska, används begreppet "betydande inverkan" eller, beroende på vilken översättningstjänst som används, "betydande i förhållande till målet". Den svenska språkversionen av direktivbestämmelsen säger "i den mån dessa störningar inte saknar betydelse för att uppnå syftet med detta direktiv". Diskrepansen mellan den svenska versionen och andra har i en kampanj från skogsindustrin utpekats som en "felöversättning" (LRF i ATL: Lindahl, Helena, m.fl., "Tillsätt skoglig haverikommission efter felöversättningen", 2025-10-2, hämtat 2025-12-03) som utgjort en "överimplementering" (Wennblad, Peter, Det här är alldeles åt skogen, SvD, 2025-10-02, hämtat 2025-12-03) av fågeldirektivet, vilket påstås ha lett till miljardförluster för näringen. Man har därför begärt en ändring av artikeln till en lydelse som liknar den danska. Politiken har snabbt gått kritiken till mötes, vilket resulterat i att den svenska versionen av förbudet nu har korrigerats till lydelsen "att avsiktligt störa dessa fåglar, särskilt under deras häcknings- och uppfödningsperiod, i den mån dessa störningar är av väsentlig betydelse för att uppnå syftet med detta direktiv".

Därmed har en politisk kampanj – precis som den som för ett par år sedan handlade om att vi i Sverige skyddar bofinkar – gett upphov till en symbolreform som inte kommer att göra någon skillnad på marken. När man tittar på den praxis som har växt fram sedan 2016 är det nämligen tydligt att Skogsstyrelsens beslut rör särskilt skyddsvärda fåglar och att domstolarna vid överprövningen vägleds av EU-domstolens avgöranden och EU-kommissionens vägledningar (Se Darpö i SvD, *Vilseledande om felöversättningen, SvD,* 2025-10-23, hämtat 2025-12-03, se även Hanson, Mari, Mårtensson, Thomas, Skogsstyrelsen: Vår bedömning om översättningarna kvarstår, Altinget, 2025-11-04, hämtat 2025-12-03). Det är visserligen möjligt att någon myndighet från början, det vill säga när vi blev EU-medlemmar 1995, överdrev störningsförbudet, men i så fall har det rättats till av förvaltningsdomstolarna och mark- och miljödomstolarna. Det är också intressant att man nu i den svenska språkversionen väljer skrivningen "väsentlig betydelse" som till synes verkar vara betydligt strängare än "inte saknar betydelse". På så vis kan man kanske säga att politiken valde en formulering som ligger i andra änden av spektrumet om man ser till direktivets 23 språkversioner. I den estniska versionen talas om "relevant för målen". Om vi likställer den skrivningen med "signifikant" eller "skadlig" eller "av betydelse" så ligger en majoritet på tio språkversioner på den nivån (spanska, estniska, engelska, franska, italienska, litauiska, polska, portugisiska, rumänska och slovenska). "Betydande" eller "betydande konsekvenser" anges i sju versioner (tjeckiska, tyska, grekiska, kroatiska, ungerska, maltesiska och slovakiska). Enbart i fem språkversioner anges av "väsentlig betydelse" eller "väsentlig inverkan" (förutom danska också på bulgariska, lettiska, holländska och finska). Varför den svenska versionen rättats till "väsentlig betydelse" när man med en EU-rättslig metod borde ha valt det neutralare "av betydelse" eller "signifikant" går det bara att spekulera i, men någon skillnad kommer det inte göra i praktiken. Som framgår av EUD:s domar är det fråga om en biologisk signifikansbedömning som inte låter sig påverkas av de olika språkversionerna. Vid den bedömningen gäller den EU-rättsliga försiktighetsprincipen. Här kan det slutligen anmärkas att det är EU-rättsligt tillåtet att ha en nationell lagstiftning som ger ett starkare skydd åt fåglar då det är fråga om ett minimidirektiv. Däremot kan medlemsstaterna inte ge ett lägre skydd, genom att exempelvis utöka möjligheterna att meddela undantag från artskyddet genom att implementera art- och habitatdirektivets artikel 16 rakt av för både fåglar och andra skyddade arter (se 14 § artskyddsförordningen (2007:845), jfr. med artikel 9 i fågeldirektivet). En sådan "underimplementering är de nationella domstolarna skyldiga att bortse från.

En sista fråga gäller om ett avverkningsförbud enligt fågeldirektivet kan strida mot EU:s rättighetsstadga eller skyddet av näringslivsfrihet och egendomsrätt i Europeiska konventionen om skydd för de mänskliga rättigheterna (EKMR). I *Voore Mets* ger EUD inget direkt svar men gör tydligt vad man anser vid hanteraringen av invändningarna mot att ta upp begäran om förhandsavgörande till prövning. I punkterna 35-37 uttalar EUD att EKMR utgör en miniminivå för det skydd som garanteras i Rättighetsstadgan, varför det inte kan vara ett brott mot artikel 6 EKMR att pröva en begäran om förhandsavgörande av en medlemsstat. Det här uttalandet ansluter till såväl Europadomstolens som EUD:s rättspraxis som är tydlig när det gäller miljörättens förenlighet med det grundläggande skyddet av de mänskliga rättigheterna. Europadomstolen tillåter partsländerna långt gångna inskränkningar i markanvändningen som kan motiveras av olika miljöintressen, vilka regelmässigt anses väga tungt. Till det synsättet ansluter EUD och uttalar om avvägningen mellan egendomsrätten och allmänna intressen (C-416/10 *Krizan* (2013) p. 114, se även C-238/20 *Sātiņi-S SIA* (2022) p. 32.):

> Äganderätten ska emellertid inte betraktas som en absolut rättighet, utan måste bedömas utifrån sin funktion i samhället. Följaktligen kan begränsningar införas i utövandet av äganderätten, förutsatt att begränsningarna verkligen svarar mot mål av allmänintresse och inte innebär ett, i förhållande till det eftersträvade målet, orimligt och icke godtagbart ingrepp som påverkar kärnan i denna rättighet […].

Det här är något som borde lyftas fram tydligare i den svenska debatten om skogsbruk och naturvårdshänsyn där påståenden om brott mot EKMR gärna förs fram, även av centrala aktörer (Skogsägare rasande över EU:s fågeldirektiv, Sveriges Radio, 2025-10-03, hämtat 2025-12-03).

5. Skogsbruk och fågelskydd

5.1 Hur kan kraven på fågelskydd omsättas i praktiken?

Det är många som i sin dagliga gärning får ta ställning till artskyddsfrågor inom skogsbruket, alltifrån anställda på centrala eller regionala myndigheter och kommuner samt dömande personal på domstolar till markägare, skogsföretag och ideella naturvårdsorganisationer. Oavsett var man arbetar, är EU-domstolens avgöranden i mål som *Białowieża*, *Skydda skogen* och *Voore Mets* centrala för förståelsen av de krav som ställs i de EU-rättsliga naturvårdsdirektiven. I den här delen fokuserar vi på fågeldirektivet och inleder en diskussion om hur de biologiska kraven kan omsättas rent praktiskt inom skogsbruket.

5.2 Fåglar berörda av avverkningar i häckningstid

En första fråga är hur många fåglar det är som berörs i Sverige av skogsavverkningar eller gallring under häckningstid? I samband med Artskyddsutredningen (SOU 2021:51) gjordes en utredning av *Skogforsk* på uppdrag av skogsindustrierna. I rapporten redovisades bland annat att slutavverkning, gallring, och markberedning utförs på cirka 660 000 hektar årligen. Av dessa kan cirka 250 000 hektar antas avse åtgärder (slutavverkning, gallring) under häckningsperioden. Enligt en uppskattning gjord av Sören Svensson vid Lunds universitet finns ca 200 miljoner fågelindivider innan häckning och 500 miljoner individer efter häckning (Svensson, S. 1996. *Huskattens predation på fåglar i Sverige.* Ornis Suecica 6(3), 127-130.). Ett starkt förenklat antagande om att alla fågelindivider är jämnt fördelade över ytan och att skogsmarken utgör 70 procent av Sveriges (land)yta innebär att det skulle finnas 1,4 – 3,5 miljoner fågelindivider totalt på de arealer som berörs av skogliga åtgärder under häckningsperioden. Antar man vidare att alla dessa individer bildar par och får ut i genomsnitt tre ungar

blir resultatet att 2,1 – 5,25 miljoner fågelungar per år skulle ha kommit till världen om inte skogen hade avverkats. Så skulle det vidare se ut år efter år om samma storlek på yta vore utsatt för skogsbruksåtgärder. Naturligtvis är det en betydande påverkan på fågelpopulationerna.

Men kanske ska man inte ska göra den typen av antaganden fullt ut. Naturligtvis påverkas fågelpopulationer av en rad olika faktorer och skogsbruksåtgärderna görs inte alla samtidigt under häckningstiden utan är förskjutna lite i tiden från april till augusti och omfattningen varierar. Olika fågelarter häckar vid olika tid under året, vissa redan i februari som korsnäbbar och andra kanske har ungar kvar i boet ända till augusti som havsörnen. Det varierar också stort beroende på var i Sverige fåglar häckar ifrån norr till söder. Vissa arter lägger en kull, andra flera. Några arter är opportunister medan andra är mer specialiserade. Vissa arter bygger bon i träd andra häckar på marken. Kort sagt är det svårt att generalisera på det vis vi gjorde ovan, det ser väldigt olika ut för olika arter hur påverkade de blir under häckningstid. Några kanske hittar alternativa häckningsplatser i närbelägen skog medan det för andra arter innebär en spolierad häckning. Det är alltså ganska svårt att svara på frågan hur många fåglar det är som får sin häckning spolierad på grund av avverkningar. Men den högst generaliserade och med många antaganden gjorde uppskattningen Skogforsk gjorde, (antalet fågelindivider inom häckningstid inom avverkningsytan omsattes till fågelungar) visar ändå på storleksordningen på problemet med avverkning under häckningstid. Hur många fåglar som häckar på hyggen beror bland annat på hur många träd som sparas och placering av dessa. Olika fågelarter har som sagt olika preferens (Söderström, B 2008 *Hur påverkas fåglar av hyggesbruk?* Fauna & Flora 103(1):2-7).

Inte minst när man har talat om vindkraftverk och fåglar som omkommer har ofta en hänvisning gjorts till katters predation på fåglar. Som jämförelse beräknade Sören Svensson att katters predation på fåglar uppgår till tio miljoner fåglar per år i Sverige. I en senare mer grundlig undersökning av Hans Ryttman vid Uppsala universitet rör det sig snarare om cirka 100 000 fåglar som katter tar per år i Sverige (Ryttman, H: *Katters predation på fåglar – ett alternativt sätt att beräkna antalet dödade fåglar*. ORNIS SVECICA 31: 25–29, 2021). I Norge 2023 visar en rapport från Vitenskapskomiteen på en uppskattning av att mellan 4-14 miljoner fåglar dräps av katter i Norge (Aftenposten 31/10 2025). Dessa exempel visar att det inte är helt enkelt att göra uppskattningar. Det beror givetvis på vilka antaganden man gör och det är inte alltid dessa redovisas öppet, men de behövs för förståelsen av vilken noggrannhet uppskattningen har.

5.3 Voore Metz och fåglarna

Beträffande den fråga som domstolen i Estland ställde så var det kanske så att det helt enkelt var tio fågelarter som hade observerats eller antogs häcka i det området som skulle avverkas i Jogöva. I sin fråga är det dock antalet fågelpar som anges, inte att det skulle vara par av tio olika arter. Även i EU-domstolens svar är det antalet fågelpar som anges. Det skulle alltså kunna vara tre par av samma art, två av en annan art och fem andra olika arter. EUD säger inget om att något annat skulle gälla om det var fem fågelpar eller färre ändå. Som framgår ovan är vår tolkning att tio fågelpar inte är en gräns för att förbuden ska gälla. Gäller förbuden vid tio fågelpar så gäller de även vid fem fågelpar per hektar och troligtvis även vid ett fågelpar per hektar. I sådant fall är förbuden i artiklarna 5 a) och 5 b) att betrakta som i stort sett ett individskydd i häckningstid. Enligt artikel 5 d) gäller förbudet i den mån den störning som avverkningen medför har en betydande inverkan på målet att bibehålla eller återställa populationen av de berörda fågelarterna på en tillfredsställande nivå. Det finns idag inga specifika undersökningar av hur många fågelpar som häckar i en hektar skog. Det varierar beroende på hur skogen ser ut. Det är färre häckande par i en så kallad granåker än i en skog av blandträd.

Det är fler häckande par i en blandskog med undervegetation i form av buskar än i en skog utan undervegetation. Naturligtvis varierar också antalet häckande fågelpar beroende av var i Sverige skogen är belägen. I norr är häckningsperioden kortare och det är färre arter där än i södra Sverige där perioden är längre, några arter lägger flera kullar om vädret tillåter. I södra upptill mellersta delen av Sverige är det troligen möjligt att fler än tio par häckar inom 1 hektar skog om den är flerskiktad och består av en blandning av löv- och barrträd,(jämför med *Voore Metz)*. Kanske häckar flera par av olika mesarter; talgoxe, blåmes, tofsmes, svartmes, kanske även något eller några par av endera nötväcka, kungsfågel, rödhake, gulsparv, talltita och trädkrypare, koltrast, björktrast eller taltrast. Troligen även något par av gärdsmyg, lövsångare, gransångare, svart-vit flugsnappare eller korsnäbb. Mer sällan kanske något par av rödstjärt, morkulla, skogssnäppa, kråka, kaja, ormvråk, och så vidare. Allt beror av vilka naturelement som finns representerade inom en hektar och hur varierad biotopen är. Flyttfågelpopulationers storlek kan naturligtvis även påverkas i deras övervintringsområden men här har vi koncentrerat oss på betydelsen av häckningsområdenas kvalitet.

Det är naturligtvis så att ytan ändå begränsar hur många fågelpar som får plats. Oftast konkurrerar fågelpar av samma art med varandra inom ett begränsat område eftersom de har samma krav på hur boplatsen ska se ut, medan kraven skiljer sig mer mellan olika arter. Genom att titta på hålen vid holkhäckningar kan man skilja olika mesarter från varandra. Exempelvis har talgoxens holk större håldiameter än blåmesens. Talgoxen konkurrerar också oftare med till exempel svart-vit flugsnappare när det gäller valet av holk. Inom en hektar bör det ändå kunna finnas flera möjliga boplatser för till exempel lövsångare, gransångare, talgoxe eller andra arter. Sätter man upp fågelholkar med hål avsedda för talgoxe brukar man rekommendera ett avstånd på ca 10-15 meter mellan dem. En studie från universitetet i Oxford visat att talgoxarna under våren och sommaren gärna häckar nära andra talgoxar som de bildat flockar eller meståg med under vintern och helst med de artfränder som de ”umgåtts” med mest. Dessutom verkar de dela revir med dessa individer. Enligt rapportens huvudförfattare, Josh Firth, innebär detta att talgoxar baserar sitt val av bostad på sociala faktorer i större utsträckning än miljömässiga faktorer (Hansson, Erik, Talgoxar väljer hem utifrån vilka grannarna är, Natursidan, 2016-09-15, hämtat 2025-12-03). Arter beter sig ganska olika och kunskapen om fågelarter är fortfarande på väldigt varierande.

Vissa arter är mer opportunistiska vad gäller boplats eller inte lika kräsna som andra arter. Talgoxen kan nöja sig med det enkla medan andra har mer specifika krav, exempelvis tretåig hackspett. Därmed blir det kanske betydligt ovanligare med flera sådana par inom en hektar än av de mindre kräsna arterna. Enligt en studie utförd häckningssäsongen 2003 är bofink, lövsångare, trädpiplärka, rödhake, talgoxe, gulsparv och taltrast de sju vanligaste fågelarterna som häckar på hyggen. Enligt författaren lämnades då cirka åtta levande träd per hektar enligt Skogsstyrelsens sammanställning för den tiden (Hur påverkas fåglar av hyggesbruk? - SLU).

Ju mera man vet om hur skogen ser ut desto enklare kan man föreställa sig vilka arter som kan häcka där. Har man dessutom möjlighet att besöka skogen i häckningstid är det relativt rimligt att bedöma antalet häckande fågelpar och arter per hektar. Men som sagts ovan så är ju inte tio par någon slags gräns för att förbuden enligt fågeldirektivet ska börja gälla. Tyvärr är det så att kunskapen om fågelfaunan i avverkningsområden oftast är för dålig då inventeringar sällan genomförts före avverkningsanmälan.

5.4 Naturvårdsverkets och Skogsstyrelsens gemensamma tolkning av Voore Mets

Myndigheterna gör i sin gemensamma tolkning av *Voore Mets* ytterligare en kommentar om förbuden mot att avsiktligt döda fåglar och avsiktligt förstöra eller skada bon eller ägg (motsvarande 4 § första stycket 1 och 2 artskyddsförordningen (2007:845, AF). De menar att om

en verksamhetsutövare genom att följa en förebyggande strategi vidtar tillräckliga, förebyggande åtgärder så att den kvarvarande eventuella påverkan blir obetydlig, bör åtgärden inte betraktas som avsiktlig i AF:s mening. Är en åtgärd inte att anse som avsiktlig är den heller inte förbjuden enligt bestämmelserna. Detta är inget som framgår av EUD:s dom utan en uppfattning som Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen kommit fram till. Framtida domstolsprövningar får avgöra om en sådan uppfattning står sig.

5.5 Krav på skogsbruksåtgärder

I ljuset av vad som framkommit bör domen tolkas som att det behöver ställas avsevärt strängare krav på skogsbruksåtgärder om det överhuvudtaget ska vara möjligt att avverka under fåglars häckningstid. Kan man då vidta några försiktighetsmått som gör det möjligt att vidta skogsbruksåtgärder under dessa perioder? För att kunna bedöma det krävs att man har god kunskap om den skog som ska avverkas och fågelbestånden där. Det är rimligt att någon form av inventering måste ligga till grund för bedömningen. Utifrån den kunskap man då har kan man möjligen hitta åtgärder för att undvika skada eller störning av fåglar under häckningstiden. Enklast är naturligtvis att undvika avverkning, gallring eller röjning. Men om man vet att det inom det område som ska avverkas i stort sett bara finns tidiga häckfåglar eller sent häckande fåglar kanske en anpassning av tiden är möjlig. Det kan också vara möjligt att anpassa skogsbruksmetoden efter rådande omständigheter i skogsområdet. Till exempel stör ju viss gallring eller plockhuggning av enstaka träd mindre än en slutavverkning. Man kan också undvika att avverka och störa fåglar inom de områden som innehåller boträd eller hålträd och de bästa häckningsmöjligheterna. Kanske erbjuder valet av skogsbruksmetod den bästa möjligheten att anpassa sig till fåglar under häckningstid.

Den centrala skillnaden mellan trakthyggesbruk och hyggesfria metoder ligger i hur de förändrar habitatkontinuitet och mikroklimat. Trakthyggesbruk skapar en snabb övergång från en skog till en öppen yta, vilket leder till ett kraftigt ljusinsläpp, ökad marktemperatur och förändringar i markens näringsbalans. Detta påverkar inte bara växter och lavar utan också insekter, svampar och andra organismer som är beroende av skogsstrukturen. Hyggesfria metoder minskar dessa förändringar genom att bibehålla en del av skogens komplexitet och därigenom stödja en större mångfald av arter över tid. Dock skiljer sig selektiv avverkning, luckhuggning och överhållen skärm – det vill säga att lämna en skärm av stora träd som skyddar och skapar en gynnsam miljö för nya, yngre träd att växa upp i – när det gäller hur mycket av den ursprungliga skogsstrukturen och dess ekologiska funktioner som bevaras. Sådana processer som möjliggör arters överlevnad och samspel påverkar hur deras effekter på biologisk mångfald förhåller sig till effekterna från trakthyggesbruk. Det är också så att effekterna på biologisk mångfald inte enbart beror på brukningsmetoden utan också hur den utförs, framför allt omfattningen av de ingrepp som görs. Stora uttag av virke får större påverkan än mindre ingrepp. Är man ofta inne och avverkar i skogen får det en större påverkan än om man avverkar i beståndet mer sällan, då till exempel upprepade körningar med maskiner riskerar att förstöra den döda ved som finns i beståndet. Det har också stor betydelse vilka träd man väljer att avverka eller spara. De studier som genomförts har i stor uträckning fokuserat på hur kärlväxter, mossor, svampar och lavar påverkas av olika hyggesfria metoder och kunskapen är begränsad när det gäller flera insektsgrupper, till exempel steklar och tvåvingar, samt vissa svampar och lavar i mer komplexa mikrohabitat. Även fåglar och fladdermöss har uppmärksammats i vissa sammanhang, men det vetenskapliga underlaget är fortfarande begränsat, speciellt för svenska förhållanden (Skogsstyrelsen, Rapport 2025/11 Hur hyggesfritt skogsbruk påverkar biologisk mångfald: en jämförelse med konventionellt trakthyggesbruk i Sverige Kunskapssammanställning).

5.6 När är det häckningstid?

Det ganska olika när häckningstiden infaller för olika fågelarter. Bland de tidigaste häckfåglarna hör korsnäbbar. De sjunger redan i januari – februari men det är en ganska tystlåten sång högt uppe i grantopparna och kan lätt förbises. Säkert har många korsnäbbar störts i sin häckning eller ungar i boet dött i samband med avverkningar. Mindre korsnäbbens häckning kan ske under hela året, men vanligen är den kopplad till grankottarnas mognad under januari – februari. Den större korsnäbben häckar något senare, mars – april kopplat till tallens försättning. Majoriteten av fågelarter kan nog sägas häcka under tiden mars/april – juli. Skogsstyrelsen anger artspecifika rekommendationer i sina vägledningar för hänsyn till fåglar (Skogsstyrelsens hemsida, om hänsyn till fåglar, 2025-11-14).

Döda fågelungar försvinner i skogen lika snabbt som döda fladdermöss under vindkraftverk. Hur många fågelungar som dör under avverkning finns det ingen forskning på vad vi vet, inte heller hur många fågelpar som störs i häckningsperioden och avbryter sin häckning. Då det inte finns uppgifter om hur många fåglar som dör eller störs under häckningen, kan man bara göra en mer eller mindre välgrundad gissning. Alternativt göra den relativt enkla uppskattning som beskrevs tidigare och där antalet blir ca 2,1 – 5,25 miljoner uteblivna fågelungar.

6. Slutord

Som sammanfattning kan väl sägas att EU-domstolens avgörande i *Voore Mets* är strikt men också att det går i linje med tidigare avgöranden på området. Domstolen avvisar för andra gången Kokotts resonemang om att ”indirekt avsikt” enbart gäller i förhållande till särskilt skyddsvärda fågelarter och man tar egentligen liten hänsyn till konsekvenserna av en ordagrann tolkning av direktivet. Vi menar emellertid – i likhet med Naturvårdsverket och Skogsstyrelsen – att avgörandet inte utesluter alla slags skogsbruksåtgärder under fåglars häckningstid. I både Sverige och Finland pågår nu arbete hos de behöriga myndigheterna med att ta fram nya vägledningar i frågan (finländska Jord- och skogsbruksministeriet, Arbetsgruppen för bedömning av konsekvenserna av avverkning under fåglarnas häckningstid). För Sveriges del borde en sådan utredning ta fasta på de viktigaste bristerna i regelverket och tillsynssystemet. Det gäller främst avsaknaden av inventeringar och kunskap om naturvärdena i skogen, vilket gör att granskningssystemet inte förmår att flagga för när fortsatt utredning är nödvändig för att kunna ta ställning till det EU-rättsliga artskyddet. Kraven på information om de skogliga naturvärdena i avverkningsanmälningarna måste också ställas betydligt högre. I längden behövs också ett system med bindande planer som kan ersätta granskning av enskilda anmälningar om skogsbruksåtgärder i känsliga områden. Ett sådant system borde även vara möjligt att förena med såväl morot som piska. Det måste helt enkelt vara mera lönsamt att visa naturvårdshänsyn i skogsbruket jämfört med att bara köra rakt på med det industriella skogsbruket. Det är givetvis även möjligt att införa förvaltningsrättsliga sanktioner mot den som bryter mot reglerna, till exempel en skyldighet att köpa eller avsätta områden med motsvarande naturvärden. Men nu har vi kommit så långt från ämnet att det är dags att avsluta.